

Przemysław Gerstmann

Udział czynności twórczych w rozwiązywaniu problemów życiowych

Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne 2, 163-173

1987

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Przemysław Gerstmann

UDZIAŁ CZYNNOSCI TWÓRCZYCH W ROZWIĄZYWANIU PROBLEMÓW ŻYCIOWYCH

Zagadnienie „biegu życia człowieka”, w tym i jego komplikacji, ma w psychologii długą, sięgającą 1896 r. /w którym założono pierwszą w świecie klinikę psychologiczną/ tradycję. Jej ważność akcentuje wielu polskich psychologów np.: T. Tomaszewski /1963/, J. Pieter /1972/, W. Szewczuk /1975/, S. Gerstmann /1982 a i b/, Z. Pietrasiński /1982/, Z. Skorny /1978, 1982/.

Szczególną uwagę problemom życiowym ludzi poświęcił M. Kulczycki. Los człowieka, rzeczywisty bieg życia, a zwłaszcza jego komplikacje, stanowią zdaniem Kulczyckiego główny przedmiot zainteresowań psychologa klinicznego. Stąd autor ten zajmuje się w swoich pracach m.in. problemami życiowymi ludzi chorych /M. Kulczycki 1971/, rozwiązywaniem problemów życiowych /M. Kulczycki 1976, 1982/ i rozwija koncepcję „poradnictwa życiowego” /M. Kulczycki 1980/. Przeświadczenie o ważności powyższych, poznawczych i praktycznych, zadań psychologii leży u podstaw rozwijanej w Uniwersytecie Łódzkim do 1982 r. koncepcji psychologii osobowości i psychologii klinicznej /por. P. Gerstmann 1983/.

Bieg życia człowieka wyznaczony jest zadaniami, które realizuje, i celami, do których dąży. Pojęcia „celu” i „zadania” nie są tożsame. W psychologii zadaniem najczęściej określa się cel, zawierający program realizacji. Cele doraźne, stawiane przez człowieka w jednostkowych, codziennych sytuacjach mają najczęściej formę zadań. Inaczej jest jednak w przypadku zamiarów dalekosiężnych, mających dla jednostki znaczenie największe - nazywanych „celami życiowymi”. Nie muszą one mieć, i często nie mają, formy zalgorytmizowanych programów, np. przybierając postać marzeń, fantazji i idealnych wyobrażeń. Dla poprawnej a-

nalizy ludzkiego życia istotne jest rozróżnienie celów życiowych o charakterze idealnych wyobrażeń pewnych stanów rzeczy, głównie przeżyć emocjonalnych, oraz celów dobrze określonych, „wymiernych”, w przypadku których można wskazać początek i koniec realizacji. Jest niewątpliwie zasadnicza różnica między np. takimi celami, jak: „przeżyć prawdziwą miłość” „być szczęśliwym” „być dobrym dla innych”, „założyć szczęśliwą rodzinę” itp. a zamiarami: „zostać architektem”, „wyjść za mąż”, „zdać maturę”. Cele z pierwszej grupy proponuję nazwać „idealnymi”, z drugiej - „konkretnymi” /szczegółową dyskusję tego zagadnienia przeprowadziłem gdzie indziej - por. P. Gerstmann 1981, 1982/. Oba rodzaje celów pełnią w życiu człowieka odmienne role, chociaż występują w ścisłym, systemowym związku jako „plan życia”. Złożony, systemowy charakter planu życia podkreśla W. Szewczuk /1975, s. 268/. Inne znaczenie i skutki ma dla człowieka niezrealizowanie celów należących do jednej i drugiej grupy, co ma bezpośredni związek z jego problemami życiowymi.

Umieszczony w tytule niniejszego szkicu termin „problem życiowy” stosowany jest najczęściej w psychologii intuicyjnie, to znaczy badacze i praktycy posługujący się nim wychodzą z założenia, że jest on sam przez się zrozumiały i nie wymaga ściślejszych określeń. Użyty przeze mnie w tytule jest skrótem myślowym, odnoszącym się do całości zagadnienia komplikowania się ludzkiego losu. Jest to najczęściej stosowane w polskim języku określenie wszelkich niekorzystnych, negatywnych w skutkach i przykrych emocjonalnie zdarzeń sprawiających, że człowiek czuje się nieszczęśliwy chwilowo lub stale, że jest niezadowolony z siebie i z tego co robi, przy czym to niezadowolenie może dotyczyć pojedynczej sfery jego życia lub całej egzystencji. Pracując z ludźmi, którzy szukają pomocy psychologicznej, łatwo dostrzec, że niektórzy z nich znajdują się jedynie w chwilowym impasie, w „dołku”, z którego mają nadzieję się wydostać, a od psychologa oczekują jedynie doraźnego, niemal „technicznego” wsparcia /np. w podjęciu określonej decyzji życiowej/. Inni natomiast uważają swoje życie za niekorzystne w całości, mają poczucie jego zupełnej beznadziejności, swoje problemy widzą jako „nierozwiązalne” /por. M. Kulczycki 1976/, a psycholog pracujący z nimi musi wiele pracy włożyć w przekonanie ich o sen-

sowności podjęcia wysiłku dla odmiany życia na lepsze.

Oba wyróżnione i krótko scharakteryzowane przypadki wymagają nieco odmiennego podejścia - tak jako zagadnienia teoretyczne, jak i praktyczne. Dla komplikacji życia ograniczonych do jednej, dobrze wyodrębnionej sfery działalności /pierwszy z przedstawionych przypadków/, którym nie towarzyszy uogólnione poczucie beznadziejności i bezsensu życia proponuję stosować termin „trudności życiowe”. Wówczas gdy to poczucie występuje, a przykre komplikacje obejmują wszystkie, lub prawie wszystkie, ważne sfery działalności, uniemożliwiając osiągnięcie jakiejkolwiek satysfakcji życiowej, proponuję mówić o „problemowym położeniu życiowym”.

„Polożenie życiowe” jest poprzecznym przekrojem dokonany w określonym czasie w biegu życia człowieka. Wyznaczone jest ono aktualnymi zadaniami życiowymi, podmiotowymi możliwościami i zewnętrznymi warunkami ich rozwiązania. Chociaż składa się z podobnych elementów jak „sytuacja”, położenie życiowe ma znacznie większy zakres, obejmując wiele prostych „jednostkowych” sytuacji i wszelkie skomplikowane związki i uwarunkowania zachodzące między nimi w czasie realizowania zadań o największej ważności dla jednostki, nazywanych „zadaniami życiowymi”.

Nie można zrozumieć, na czym polegają i jak powstają problemy życiowe jednostki nie analizując zadań, do których osiągnięcia zmierzała ona, i skomplikowanego systemu przyczyn i skutków odpowiedzialnych za ich nieosiągnięcie. Dla rozwiązania postawionego w tytule niniejszego szkicu zagadnienia: udziału czynności twórczych w rozwiązywaniu problemów życiowych /rozumianych tak, jak, powyżej: jako trudności życiowe i/lub jako problemowe położenie życiowe/ potrzebna jest, choćby najbardziej skrótowa, analiza podstawowego schematu, wg którego przebiega niezrealizowanie życiowego zadania. Powody, dla których życiowo ważne zadanie nie zostaje przez człowieka rozwiązane, mogą zaistnieć już na etapie planowania zadania. Mogą one dotyczyć złej oceny wewnętrznych możliwości /podmiotowych podstaw/ powodzenia określonej planami aktywności, fałszywej oceny ważności zadania, jak np. częste przecenianie atrakcyjności celów konkretnych i pomniejszanie ważno-

ści celów o idealnym, emocjonalnym charakterze. Nieosiągnięcie zamiaru może także zostać spowodowane błędami w realizacji zaplanowanych działań i czynności.

Analizując z psychologicznymi „klientami” drogę ich życiowych niepowodzeń można zauważyć, że na obu wspomnianych etapach /planowania i realizowania/ posługują się oni stereotypowymi sposobami działania. Stereotypy te mogą być bardzo różne, dotycząc wszystkich elementów położenia życiowego. Począwszy od bezkrytycznego przejmowania od otoczenia nie budzących zainteresowania zadań, które „trzeba realizować”, przez sztywną - negatywną lub pozytywną - nieadekwatną ocenę własnych możliwości, aż po równie nieelastyczną i złą orientację w zewnętrznych warunkach działania. Typowym przykładem jest człowiek, który kształci się zgodnie z życzeniem rodziców, nawet jeśli to jest sprzeczne z jego wyborem szkoły lub kierunku studiów, uważa się za „nieudacznika”, który na pewno nie da sobie rady, więc „po co się męczyć”, a otoczenie ocenia wyłącznie pod kątem możliwości przeszkodzenia mu w życiu. Nie oznacza to oczywiście, że stereotypy i algorytmy w orientacji psychologicznej i działaniach mają w życiu ludzi wyłącznie negatywne znaczenie. Większość ludzi posługuje się nimi nie zdając sobie z tego sprawy i realizuje zadania, osiągając życiową satysfakcję.

Użyty powyżej termin „orientacja psychologiczna” oznacza jedną z trzech kategorii treści terminu „osobowość” wg teorii S. Gerstmann /por. np. 1982 a, 1982 b/. W myśl tej teorii orientacja, będąca „szczególną postacią wiedzy o świecie i człowieku”, wyznacza aktywność człowieka, skierowaną na rozwiązywanie zadań. Jest ona bowiem zbiorem wiadomości specjalnie dobranych ze względu na praktyczne potrzeby życia jednostki, dla konkretnych działań lub działalności prowadzonych i ważnych dla podmiotu. W odróżnieniu od wiedzy, składającej się na doświadczenie treściowe jednostki /należące do „podmiotowych podstaw aktywności” w terminologii S. Gerstmann/, która to wiedza jest bezosobowa i asytuacyjna, orientacja odzwierciedla wewnętrzne możliwości i zewnętrzne warunki konkretnych działań lub działalności. Zawiera się w niej także wiedza o tym, co powyżej nazywano stereotypami i algorytmami planowania i realizowania celów.

Algorytmiczne rozwiązywanie zadań życiowych przynosi wystarczające rezultaty najczęściej do momentu wystąpienia utrudnienia w przebiegu tego procesu. Trzeba przy tym pamiętać, że każde utrudnienie w realizowaniu zadania ma charakter subiektywny. Człowiek, dzięki udziałowi kontrolnych czynności psychicznych, odzwierciedla nowo powstały stan rzeczy jako trudność, przeszkodę w realizacji, upatrując jego przyczynę w sobie lub na zewnątrz. Opisany moment jest kluczowy dla dalszego biegu życia jednostki. Są trzy możliwości dalszego toku zdarzeń: trudność zostaje pokonana i zadanie rozwiązane; trudność nie zostaje przezwyciężona, ale człowiek odstępuje od zadania bez negatywnych skutków dla siebie; niepokonanie trudności w jednej sferze działalności powoduje zmniejszenie sprawności wykonania działań w innych sferach, trudności potęgują się na zasadzie „błędnego koła”, co doprowadza do całkowicie negatywnej oceny życia - w myśl proponowanej terminologii do „problemowego położenia życiowego”. Z ostatnim przypadkiem najczęściej spotykają się w swojej praktyce psychologowie kliniczni, często dopiero wówczas, gdy człowiek jest już opatrzony etykietą psychiatryczną.

Jest to najbardziej ogólny schemat nierozwiązywania zadań i doprowadzania do problemów życiowych - w postaci izolowanych trudności i problemowego położenia życiowego. Wystąpienie utrudnienia w toku rozwiązywania zadania życiowego jest dlatego kluczowe w ludzkiej biografii, że wymaga dokonania zasadniczych zmian w treści orientacji psychologicznej na wszystkich poziomach ogólności, w sposobie kierowania działalnością realizacyjną itd. Wymaga tym samym przełamania stereotypów i algorytmów, o których wspomniano powyżej. To przełamanie, niemożliwe jest bez udziału czynności twórczych, zgodnie bowiem z przyjętym w psychologii rozumieniem terminu „twórczość”, jego istotą jest uzyskiwanie „czegoś nowego” w procesie myślenia. Rodzaj twórczości, o którym traktują niniejsze rozważania, najlepiej odpowiada określeniu L.S. Wygotskiego, który za twórczą uważa „... wszelką taką działalność człowieka, która tworzy coś nowego, obojętnie, czy to będzie jakaś /.../ rzecz w obrębie świata zewnętrznego, czy też określona dyspozycja ludzkiego umysłu lub uczucia, istniejąca i przejawiająca się tylko w samym człowie-

ku" /za: W. Dobrołowicz 1982, s. 24/.

Według W. Dobrołowicza badacze zajmujący się twórczością akcentują jeden z czterech głównych aspektów tego zjawiska:

1/ proces twórczy, 2/ właściwości wytworu tego procesu, 3/właściwości samego twórcy, 4/ czynniki zewnętrzne determinujące twórczość /W. Dobrołowicz 1982/. W pierwszym przypadku /najbardziej interesującym z punktu widzenia niniejszych rozważań/ mówi się o czynnościach, czy działaniach twórczych, których główną właściwością jest to: „... że nie opierają się one na znanej, ukształtowanej wcześniej i utrwalonej strukturze. W działaniu twórczym nie możemy iść utartą drogą, ale zmuszeni jesteśmy przecierać nowe szlaki" /s. 25/.

W ostatnim cytowanym zdaniu zawiera się cała idea udziału czynności twórczych w procesie rozwiązywania problemów życiowych. Wystąpienie trudności w toku rozwiązywania zadania życiowego jest tym momentem, który obnaża słabość „utartej drogi”. Struktury działań wcześniej utrwalone i ukształtowane /stereotypy i algorytmy/ nie wystarczają dla jej pokonania, a przeciwnie - im są silniejsze i większą rolę odgrywały w działaniach człowieka, w tym większym stopniu uniemożliwiają sprostanie nowym wymaganiom. Aby odmienić niekorzystne położenie życiowe trzeba „przetrzeć nowy szlak”, a rola psychologa, zwłaszcza psychologa klinicznego, polega na udzieleniu pomocy w tych staraniach tym, którzy sami nie są w stanie tego uczynić. Wielu ludzi stosujących dla realizowania zadań życiowych algorytmiczne schematy osiąga jednak zaplanowane cele - o czym pisałem powyżej - dlatego, że albo nie napotykają na istotne przeszkody, albo w przypadku ich wystąpienia potrafią samodzielnie lub z pomocą najbliższego otoczenia zmienić utrwalony sposób postępowania i twórczo dostosować go do zaistniałej sytuacji.

Na podstawie zarysowanej koncepcji problemu życiowego /występującego jako trudność lub jako problemowe położenie życiowe/ oraz powyższego rozumienia istoty zjawiska „czynności twórczych”, przedstawię w dalszej części niniejszego szkicu, na czym polega rozwiązywanie problemów życiowych.

W przypadku, gdy subiektywne poczucie przeżywania problemu życiowego dotyczy komplikacji związanej jedynie z określoną, dobrze wyodrębnioną działalnością, a więc przybiera postać tru-

dnosci życiowej, czynności twórcze potrzebne są dla dokonania zmiany sposobu prowadzenia tej działalności. Jest to przypadek, z którym psycholog spotyka się stosunkowo rzadko, na tym etapie komplikowania się biegu życia ludzie zwykle nie szukają jeszcze fachowej pomocy, chociaż z punktu widzenia „profilaktyki psychologicznej” byłoby to wielce pożądane. Dość typowym przykładem opisanej sytuacji są trudności w kontaktowaniu się między sobą małżonków. Wiele małżeństw zgłaszających się do psychologa uważa np., że wszystko byłoby dobrze, gdyby nie kłótnie, które wybuchają między nimi pomimo żywnego wzajemnego uczucia, a nawet starań o niedopuszczanie do nich. Zwykle pobieżna analiza wskazuje, że takie kłótnie przebiegają według jednego scenariusza, nieznacznie tylko modyfikowanego, bez względu na to, jaka bezpośrednia przyczyna je wywołała.

Rozwiązanie tego dylematu, czyli przetarcie nowego szlaku, musi składać się z dwóch elementów: zmiany stereotypu wytworzenia orientacji sytuacyjnej, która bezpośrednio wyznacza kłótnie, i zmiany sposobu kierowania zachowaniem. Ilustracją tych też jest konieczność zweryfikowania treści odzwierciedleń pewnych typów sytuacji. Np. żona uważa, że wykonywanie niektórych prac domowych nie licuje z jej pozycją i poczuciem ważności /„nie po to studiowałam, żeby prac ci skarpetki“/, a mąż czuje się najlepiej wtedy, gdy widzi żonę w trakcie pełnienia tradycyjnie kobiecych ról /„nie po to się żeniłem, żeby jeść w stołówce“/. Nie zdając sobie sprawy z zależności i istoty oczekiwań wobec siebie, małżonkowie podejrzewają się o chęć zdominowania, uzależnienia, wykazania siły, walkę o pozycję /„kto ważniejszy?“/ lub w najlepszym razie o wygodnictwo, podczas gdy w wyniku pracy z psychologiem okazuje się, że u podłoża tych zachowań leży silne poczucie zagrożenia i chęć oparcia się na drugiej osobie. Żona odżegna się od prac domowych, bo zagraża to jej wyobrażeniom nowoczesnej kobiety i obawia się, że mąż uzna ją za „kure domową”, podczas gdy mąż oczekuje w istocie od żony wsparcia i opieki, co nie może się obyć bez atrybutów „ogniska domowego”. Okazuje się przy tym, że żona także potrzebuje domu jako podstawy i wsparcia, a nie zdaje sobie jedynie sprawy z tego, że pomniejszając jego znaczenie jako sfery działalności życiowej, sama pozbawia się możliwości zrealizowania

tych ważnych dla niej pragnień.

Przełamywanie takich, i bardzo wielu podobnych, stereotypów myślowych, wymaga dużego wysiłku i treningu i w pełni odpowiada przytoczonym poprzednio określeniom istoty czynności twórczych. Warto zauważyć, że nadużywane w psychologii określenie „czynności regulacyjnych”, czyli przystosowawczych, nie stosuje się do przypadków, gdy człowiek musi coś zmienić w swoim życiu. Przystosowanie wiąże się z istnieniem wzorców i w zasadzie wyklucza własną twórczość. Klienci psychologiczni to ludzie, którzy całe życie próbowali przystosować się, ale im się to nie udawało. Psycholog w to miejsce musi im wskazać inną drogę - twórczego zmieniania siebie /ściślej - wyznaczania swojej aktywności/ i otoczenia.

Z przypadkami opisanymi jako „problemowe położenie życiowe” psycholog ma do czynienia najczęściej. Nie wystarcza w nich twórcza zmiana jednego czy kilku stereotypów myślenia i działania. Potrzebna jest zasadnicza odmiana wszystkich elementów położenia życiowego: zadań, wyznaczników działań /orientacji - w koncepcji osobowości leżącej u podstaw niniejszych rozważań/, a także sposobu samego działania, głównie kierowania nim i kontrolowania jego przebiegu. Takie oddziaływanie psychologiczne poprawnie nazywa się „psychokorekcją” lub korekcją psychologiczną i nie jest ona możliwa bez udziału czynności twórczych podejmowanych w jej toku.

W psychologicznej korekcji problemowego położenia życiowego można wyróżnić dwa główne rodzaje zadań, zawsze koniecznych do zrealizowania, jeśli ma ona być skuteczna /por. P. Gerstmann 1982, s. 210-221/. Pierwsze polega na znalezieniu przez jednostkę wyjaśnienia prawdziwej istoty i przyczyn swojego niezadowolenia z życia. Każdy człowiek ma jakąś wersję tłumaczącą jego niepowodzenia, gdy jednak jest ona poprawna - nie potrzebuje pomocy psychologicznej. Klienci psychologów klinicznych to ludzie przedstawiający sobie istniejący stan rzeczy fałszywie. Mówiąc poprawnie: orientacje psychologiczne, jakie wytworzyli sobie w związku z określonymi działaniami /orientacje sytuacyjne/, działalnościami /orientacje typologiczno-sytuacyjne/ a nawet w najbardziej zgeneralizowanej koncepcji życia /orientacje ogólne zarówno w otoczeniu, jak i w sobie/ są

nieadekwatne do rzeczywistości i niewystarczające dla zrealizowania życiowych zadań.

Pracując z ludźmi uwikłanymi w problemowe położenie życiowe dostrzegamy zadziwiającą konsekwencję, z jaką stosują oni w życiu stereotypowe sądy o otoczeniu i o sobie, oparte na skromnych doświadczeniach i nieumiejętności prawidłowego odzwierciedlenia wszystkich ważnych aspektów zadania, do którego dążą, i warunków koniecznych do jego zrealizowania. Powyżej kilkakrotnie użyłem w stosunku do orientacji psychologicznej określeń: niepełna, nieadekwatna, nieprawidłowa, fałszywa. Wydaje się, że pomijając treściową różnorodność i nieporównywalność orientacji tworzonych przez różnych ludzi, orientacje określone wymienionymi przymiotnikami mają jedną wspólną właściwość: nie zawierają one wiedzy o zależnościach między faktami z życiowej działalności, a jeśli nawet wiedza ta jest w nich uwzględniona, to prawidłowości rzeczywiście istniejące i zależności naprawdę występujące są inne. Tezy tej niestety nie da się tu zilustrować przykładem, który musi zawierać odpowiednio dużo informacji, aby był czytelny.

Opisane zjawisko polega najczęściej na niezdawaniu sobie sprawy z zależności między ważnością pewnych celów a skutkami ich niezrealizowania; sposobem korzystania z wcześniejszych doświadczeń i stereotypów w ocenie własnych możliwości i zewnętrznych warunków a nieosiąganiem celów; i - najczęściej - na nieznanomości związków między niepokonanymi trudnościami w poszczególnych sferach działalności /np. zawodowej i rodzinnej/ a powstaniem całkowicie niezadowolającego położenia życiowego. W ten sposób tworzą się „błędne koła” przyczyn i skutków, które całkowicie uniemożliwiają skuteczne działanie.

Przerwanie tego błędnego koła jest możliwe wyłącznie przez twórcze przekształcenie wytworzonych orientacji, odrzucenie nie tylko wielu fałszywych treści składających się na nie, ale także nieskutecznych sposobów wytwarzania ich dla nowych zadań w przyszłości. Pozytywne zrealizowanie tego pierwszego zadania psychokorekcyjnego polega na przekształceniu, przez twórczą analizę, już istniejących orientacji dla poszczególnych działań i „nauczeniu” człowieka posługiwania się czynnościami twórczymi w konstruowaniu nowych orientacji tak, aby zawierały wiedzę

o opisanych zależnościach i prawidłowościach.

Drugie główne zadanie psychokorekcji to umożliwienie nabywania przez człowieka umiejętności wykorzystania nowej, zmiennej i bardziej prawidłowej wiedzy o prawidłowościach odpowiedzialnych za doprowadzenie do problemowego położenia życiowego. Realizacja tego zadania jest skomplikowana i niemożliwa do omówienia w tym miejscu. Warto jednak podkreślić, że polega ona przede wszystkim na twórczym przekształceniu stereotypów kierowania swoją aktywnością realizacyjną i jej kontrolowania /dyspozytorów aktywności w terminologii teorii osobowości S. Gerstmann - por. np. S. Gerstmann 1982 b/.

Podsumowując niniejsze bardzo skrótowe rozważania można stwierdzić, że w każdym przypadku rozwiązanie problemu życiowego człowieka jest niemożliwe bez udziału czynności twórczych. Odwrotnie - powstanie problemów jest spowodowane nieumiejętnością twórczego przekształcania powstających w toku ludzkich działań utrudnień i stosowania wyłącznie przystosowawczych, regulacyjnych stereotypów zachowań. Zadaniem psychologa jest pomóc człowiekowi w nauczaniu się nowych, właśnie twórczych, sposobów kształtowania niezbędnej dla jego zadań życiowych orientacji psychologicznej /na wszystkich stopniach ogólności, w otoczeniu i w sobie/ oraz kierowania swoimi działaniami za pomocą czynności twórczych, zwłaszcza gdy osiągnięciu celów towarzyszą utrudnienia. Dotyczy to zarówno problemów przybierających postać izolowanych do jednej sfery działalności komplikacji /nazwanych tu „trudnościami życiowymi"/, jak i totalnie niekorzystnego położenia życiowego /określonego mianem „problemowego położenia życiowego"/. Istotą twórczego działania jest, używając słów cytowanego W. Dobrołowicza „przecieranie nowych szlaków" w biegu życia człowieka, szlaków prowadzących do osiągnięcia życiowych zadań, a w konsekwencji - do zadowolenia z życia.

B i b l i o g r a f i a

- DOBROŁOWICZ W., Psychologia twórczości /w zarysie/, Kielce 1982.
GERSTMANN P., Sposób formułowania planów życiowych a poziom rów-

Udział czynności twórczych w rozwiązywaniu problemów 173

nowagi emocjonalnej dorastającej młodzieży, "Psychologia Wychowawcza" 1981, nr 1.

GERSTMANN P., Główne zagadnienia psychologii klinicznej, w: Gerstmann S., Gerstmann P.: Podstawy psychologii klinicznej, Łódź 1982.

GERSTMANN P., Kluczowe problemy psychologii i psychologii klinicznej. W świetle teorii opracowanej w UŁ do 1982 r., Łódź 1982.

GERSTMANN S., Teoretyczne podstawy psychologii klinicznej, w: Gerstmann S., Gerstmann P., Podstawy psychologii klinicznej, Łódź 1982 /a/.

GERSTMANN S., Próba określenia treści terminu „osobowość”, w: Aktywność człowieka i osobowość jako przedmiot psychologii i podstawowe zagadnienia psychologii klinicznej, Łódź 1982 /b/.

KULCZYCKI M., Psychologiczne problemy człowieka chorego, Wrocław 1971.

KULCZYCKI M., O tak zwanych nierozwiązalnych problemach życiowych, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 278, Wrocław 1976.

KULCZYCKI M., Poradnictwo życiowe, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 608, Wrocław 1980.

KULCZYCKI M., Psychologiczne aspekty rozwiązywania problemów życiowych, w: Aktywność człowieka jako przedmiot psychologii i podstawowe zagadnienia psychologii klinicznej, Łódź 1982.

PIETER J., Życie ludzi, Wrocław 1972.

PIETRASINSKI Z., Teoria rozwoju życiowego na użytek człowieka urabianego, w: Aktywność człowieka jako przedmiot psychologii i podstawowe zagadnienia psychologii klinicznej, Łódź 1982.

SKORNY Z., Poznawcza i działaniowa koncepcja osobowości, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1978, nr 4.

SKORNY Z., Osobowość a działanie, w: Aktywność człowieka jako przedmiot psychologii i główne zagadnienia psychologii klinicznej, Łódź 1982.

SZEWCUK W., Psychologia. Zarys podręcznikowy, Warszawa 1975.

TOMASZEWSKI T., Wstęp do psychologii, Warszawa 1963.